

Ludwig Wittgensteinin mielenfilosofiassa toisten mielet eivät ole tavoittamattomia

Lectio praecursoria 19.9.2015

TERO VAAJA

On tapana sanoa, että ihminen on henkisestä ja fyysisestä koostuva kokonaisuus. Maailmanuskontoihin liittyy eri muodoissa ajatus ruumiista ja sielusta, ja erilaisia käsityksiä siitä, millä tavalla sielu on ruumiista riippuvainen. Arkipäiväisessä kielesämme jako on aktiivisessa käytössä: terve sielu asuu sananlaskun mukaan terveessä ruumiissa, ja jos niin onnellisesti on, sanomme olevamme täysissä ruumiin ja sielun voimissa. Sielullisia tapahtumia tai henkisiä ominaisuuksia olemme taipuvaisia pitämään jollakin tavalla ruumiillisista seikoista erillisinä, joskin ehkä niistä riippuvaisina. Kanssaihmissen henkisen elämän tapahtumien, kutsuttakoon näitä vanhahtavasti "sielullisiksi" tai jollakin neutraalimmalla termillä, kuten mentaaliseksi, erityinen piirre on, että niiden konkreettinen ja objektiivinen havainnointi ei vaikuta olevan mahdollista samalla tavalla kuin ruumiillisten tapahtumien tapauksessa. Vaikeudet ja epäonnistumiset toisen ihmisen mielentilan havaitsemisessa tai ymmärtämisessä kuulunevat inhimillisen elämän peruskokemuksiin. Varsinkin silloin kun epäonnistumme näissä asioissa, puhumme usein ihmisen sisäpuolesta ja ulkopuolesta: Ilmaissamme turhautumisemme sanomalla, että emme pysty pääsemään "toisen ihmisen pään sisään". Tai muistutamme itseämme, että jokaisella on oma sisäinen maailmansa, jonne muilla

ei ole pääsyä; olemme aina toisillemme tietyllä tavalla ulkopuolisia. Ihminen on ikään kuin säiliö, josta muut näkevät vain ulkopuolena toimivan fyysisen ruumiin, mutta sisäpuolen, eli ajatusten, tunteiden ja henkilökohtaisten elämysten maailman näkee vain kukin yksilö itse.

Tähän liittyy perinteinen mielenfilosofinen puheenaihe, jota kutsutaan nimellä toisten mielen ongelma. Yleisimmässä ja yksinkertaisimmassa muodossaan ongelma esitetään näin: Toisten mielentiloista ei voi tarkkaan ottaen varmasti tietää mitään, ei edes sitä, että niitä on ylipäättään olemassa. Tiedämme tietenkin omasta tapauksestamme, että meillä itsellämme on sisäisiä kokemuksia, ajatuksia ja aistielämyksiä, koska olemme itse niiden kokijoita. Mutta muista ihmisistä ja olennoista näemme vain ulkopuolen, eli fyysisen ruumiin ja sen käyttäytymisen. Ja on mahdollista – oletettavasti – että olisi olemassa olentoja, jotka elävät ja käyttäytyvät yhtä monimuotoisesti kuin ihmiset, mutta joilta puuttuu se, mistä luontevasti puhumme ”sisäisenä maailmana” tai ”mentaalina tapahtumina”. Ehkä ajattelempa, että äärimmäisen monimutkainen, tekoälyn ohjaama robotti tai androidi voisi olla tällainen, tai että voisi periaatteessa olla olemassa biologisia ihmisolentoja, joilta jostain tuntemattomasta syystä puuttuvat sisäiset kokemukset. Perinteinen toisten mielen ongelma kysyy, mistä tarkkaan ottaen tiedämme, etteivät jotkut tai kaikki tuntemamme ihmiset ole tällaisia. Miten voidaan välttää päätelmä, että emme oikeastaan tiedä sitä varmasti mistään?

Kovin moni tuskin tuntee suurta käytännöllistä huolta siitä, että kanssaihmiset olisivat robotteja tai automaatteja, ja hyvä niin. Tieteisfiktion maailmassa teema on kuitenkin tuttu ja paljon käytetty. On kuviteltu tulevaisuuden kohtaamisia, joissa ihmisten on päätettävä miten suhtautua kehittyneisiin tekoälyihin tai täysin ihmisenkaltaisiin keinoitekoisiin olentoihin, jotka vakuuttelevat epäuskoiselle ihmiskunnalle, että niillä on ajatuksia, tunteita ja elämyksiä kuten ihmisillä. Tämä osoittaa, että ehkä absurdiltakin kuulostavalla filosofisella ongelmallalla on kyky puhutella ihmisten mielikuvitusta.

* * *

Väitöstutkimukseni on saanut alkunsa kahdesta rinnakkaisesta mielenkiinnon kohteesta: toisten mielen tavoittamiseen liittyvästä filosofisesta problematiikasta, ja Ludwig Wittgensteinin myöhäiskauden filosofiasta. Wittgenstein toi mielenfilosofiasaan toisten mielen ongelmaa esiin uudella tavalla. Ei voida sanoa, että hän olisi varsinaisesti esittänyt ratkaisun tähän perinteiseen ongelmaan. Se olisi ollut suorastaan hänen ajattelijaanlaatunsa vastaista. Wittgensteinin myöhäiskauden filosofia-käsitykselle oli ominaista nähdä filosofiset ongelmat väärinä ajattelutottumuksina, joihin jäämme huomaamattamme kiinni ellemmme tarkastele huolellisesti ja ennakkoluulottomasti käsillä olevia ilmiöitä ja tapoja, joilla puhumme niistä. Perinteiset ongelmat eivät hänen mielestään niinkään kaivanneet teknisiä ratkaisuja, vaan tarkkanäköistä filosofista terapiaa. Sisäpuolen ja ulkopuolen kahtiajako, siis se, että meillä ikään kuin olisi tosiasiallisesti ja konkreettisesti sisäisen kokemuksen toisilta salattu maailma, ja toisaalta ruumiin muodostama ulkopuoli, on juuri tällainen ajattelutottumus. Se ei ole mikään syvällinen totuus ihmisestä, vaan tietynlainen kuva, jota olemme tottuneet soveltamaan.

Osaltaan tätä kuvaa on luomassa modernin ajan filosofian tapa ymmärtää kahtiajako ruumiin ja sielun tai mielen välillä. Tähän ennen kaikkea René Descartesiin (1596–1650) henkilöityvään kahtiajakoon kuuluu käsitys sielusta ei-materiaalisena tajuntana, sekä ajatus, että tietoisuus omista tajunnantiloista on kullekin subjektille varmintä ja loogisesti ensisijaista tietoa. Tieto omista ajatuksista, kokemuksista ja aistielämyksistä on varmaa, välitöntä ja ensisijaista. Kaikki muu tieto, mukaan lukien vaivalloiset arvelumme toisten vastaavista mentaalisista tiloista ja niiden luonteesta, on edelliseen verrattuna välillistä ja epävarmaa. Usein käytetyn sanontatavan mukaan kullakin on oman mielensä sisältöihin etuoikeutettu pääsy, ikään kuin todella katselisimme mieleemme sisältöjä kuin suljettua säiliötä sisältäpäin. Muiden mieliin ei vastaavaa pääsyä tietenkään ole. On tyydyttävä välillisiin merkkeihin: sanoihin, eleisiin ja muihin ilmauksiin. Ei liene ihme, että olemme taipuvaisia pitämään onnettoman rajoituksena sitä, että olemme tällä tavalla oman

näkökulmamme vankeja, ja toisinaan haaveilemme telepatian kaltaisesta kyvystä, jonka avulla saada toisen mieleen samanlainen välitön pääsy kuin meillä on omaamme.

Wittgensteinin myöhäisfilosofian eräs keskeinen juonne on kuvatun kaltaisen sisäisen ja ulkoisen kahtiajaon monitahoinen kritisointi. Lukemattomissa tilanteissa kohtaamisiamme toisten ihmisten kanssa luonnehtii täydellinen ja välitön tietoisuus näiden ajatuksista tai tunteista. Jos näemme toisen ihmisen luontaisen tunnereaktion tai ilmaisun, vaikkapa kivun huudahduksen tai spontaanin naurun, ei mieleemme yleensä tule spekuloida sillä, mitä – kuvainnollisesti puhuen – hänen päänsä sisällä tai ilmaisun takana tapahtuu. Kokemuksemme toisista ihmisistä on hyvin usein varma ja välitön, eikä anna aiheutta tehdä erottelua, jonka mukaan näkemämme ja kuulemamme keholliset tapahtumat ovat vain sisäisen maailman tapahtumien välillisiä merkkejä. Mutta yhtä lailla kuin tämä välittömyys, arkikokemukseemme kuuluu myös epävarmuus ja eksyksissä olo toisten mielentilojen suhteen. Ihmiset voivat olla lukemattomilla tavoilla arvoituksia toisilleen. Juuri näissä ongelmatilanteissa sovellamme kuvaa mentaalista näkymättömänä ja toisille tutkimattomana valtakuntana, ja sanomme, että loppujen lopuksi vain kukin ihminen itse tietää, mitä hän todella tuntee ja ajattelee.

Kun filosofiassa keskustellaan toisten mielen ongelmasta, toisinaan vedotaan näihin arkikokemuksesta tuttuihin yksinäisyyden ja epävarmuuden tunteisiin siksi, että niiden avulla motivoidaan kiinnostusta enemmän tai vähemmän selvästi rajattuun, nimenomaan filosofiseen kysymykseen: skeptiseen toisten mielen ongelmaan, joka kysyy, mihin perustuu vankkumattomana pitämämme tieto siitä, että on ylipäänsä olemassa toisia mieliä, toisten olentojen ajatuksia ja tunteita. Wittgensteinin filosofia antaa kuitenkin aineksia ymmärtää ongelma laajemmin: ei niin, että ihmiselämään liittyvät tuntemukset eristyneisyydestä ja epävarmuudesta vain muistuttaisivat meitä erään teknisen filosofisen ongelman olemassaolosta, vaan pikemmin niin, että elämässämme vuorottelevat välittömyyden ja eristyneisyyden kokemukset ovat itse filosofinen ongelma.

Millä tavalla omaa mieltämme koskeva tieto on erikoislaatuista muiden mieliä koskevaan tietoon verrattuna, ja miten tämän johdosta tulisi ymmärtää itsen suhde toisiin? Wittgenstein ohjaa ymmärtämään toisten mielen ongelman juuri tällaisessa laajassa merkityksessä, ja tässä merkityksessä olen hänen ajatteluaan tutkimuksessani soveltanut.

Wittgensteinin filosofiassa kieli on ajattelun väline ja maailman jäsentäjä. Filosofiset ongelmat olivat hänelle olennaisesti kielellisiä ongelmia, ja ongelmia tuottavat ajattelutottumukset harhaanjohtavan kielenkäytön ylläpitämiä. Niin ollen myös hänen mielenfilosofiassaan oleelliset kysymykset koskevat subjektiivisen kokemuksen ilmaisuja, niiden kuvauksia, niistä esitettyjä väitteitä, ja oikeaa tapaa ymmärtää näiden rooli kielen käytännöissä, tai kielipeleissä, jos halutaan käyttää Wittgensteinin tunnetuksi tekemää käsitettä. Hän esittää tärkeän ajatuksen, että välitöntä subjektiivista kokemusta koskevat lausumat ensimmäisessä persoonassa käytettyinä toimivat samassa tarkoituksessa kuin noiden kokemusten luonnolliset, keholliset ilmaistut. Elämämme alkuvaiheessa itkemme kun meihin sattuu, ja nauramme ilosta; kielen oppimisen myötä pystymme myöhemmin ilmaisemaan samat asiat sanoin, puhumalla tuntemastamme kivusta tai kokemastamme ilosta. Sanojen ja luonnollisten ilmaisujen välille voi kuitenkin ajatella jatkumon: sanat ovat kokemuksen ilmaisuja samassa merkityksessä kuin itku tai naurukin. Kun sanon, että minuun sattuu, tämä ei siis oikeastaan ole kuvaus tajunnantilastani tai sitä koskeva väite, yhtään enempää kuin kivun huudahdus on kuvaus tai väite. Kun sanon, että minuun sattuu, ilmaisen itseäni tietyllä kielen mukana oppimallani tavalla, ja toivon saavani vastakaikua toisilta. Mutta samalla se merkitsee, että olen oppinut soveltamaan sisäiseen kokemukseeni tiettyä käsitettä, kivun käsitettä, joka on kieliyhteisössä yleisessä käytössä. Puhuminen subjektiivisista elämyksistä nimillä ja niiden erilaisten käsitteellistämistapojen oppiminen mahdollistaa noiden elämysten kuvaamisen ja kuvausten vertailun eri ihmisten välillä. Siinä vaiheessa, kun pystyn toisten kanssa kommunikoidessa vertaamaan omia ilmaisu-

jani muiden ilmaisuihin vastaavan kaltaisissa tilanteissa ja keskustelemaan niistä käsitteellisesti, mahdollistuu tietyllä tavalla objektiivinen näkökulma omiin mielentiloihini. Ymmärrän, että eri ihmiset saattavat ilmaista samankaltaisia elämyksiä keskenään eri tavoin, ja vähitellen luultavasti opin jotakin oman luonnollisen ilmaisutapani erikoisuuksista – kipuelämyksen tapauksessa ehkäpä omasta matalasta tai korkeasta kipukynnyksestäni. Nyt suhteeni omiin mielentiloihini on aidosti tiedollinen suhde, tavalla, jota se ei vielä ole siinä vaiheessa, kun minulla vain on elämyksiä ja niiden luonnollisia ilmaisuja, ilman kykyä kommunikoida niitä käsitteellisesti. Tiedon rakentaminen edellyttää vuorovaikutusta toisten ihmisten kanssa, jotka voivat arvioida, tukea tai arvostella tietoväitteitä. Wittgensteinin viesti on, ettei omia mielentilojamme koskeva tieto ole tästä mikään poikkeus. Tarvitsen välttämättä toisia ihmisiä ymmärtääkseni omia ajatuksiani ja tunteitani, ja yksilöidäkseni niitä oikein.

* * *

Tässä ja muissa yhteyksissä Wittgensteinin kritiikin kärki kohdistuu ajatukseen, että kukin meistä on tiedollisessa erityisasemassa suhteessa omaan mieleemme; siis että tunnemme oman mieleemme tavalla, joka on tarkempi, varmempi ja erehtymättömämpi kuin mikään tapa, jolla toiset voivat mielenliikkeemme tietää. Voisi ajatella, että tämä merkitsee mielentilojen ilmaisuihin liittyvän ensimmäisen persoonan auktoriteetin kieltämistä, mikä vaikuttaa ongelmalliselta. Pidämmehän kuitenkin tyypillisesti selvänä, että kukin on oman tunne- ja kokemusmaailmansa paras ja etuoikeutettu tuntija, jonka rehellisiä lausumia omista mielentiloistaan ei voida ulkopuolelta asettaa kyseenalaisiksi samalla tavalla kuin tyypillisempiä tosiasiaväitteitä. Wittgensteinin viitoittama ajattelutapa ei kuitenkaan kiistä tätä, vaan päinvastoin antaa ensimmäisen persoonan auktoriteetin luonteesta osuvamman ja todemman kuvauksen kuin ihmisen sisäpuoleen ja ulkopuoleen jakava filosofinen käsitys. Jälkimmäisen mukaisesti olemme taipuvaisia ajattelemaan, että kukin

on omien mielensisältöjensä suhteen ainutlaatuisen erehtymätön, koska on niihin nähden ainutlaatuisella näköalapaikalla – katselee niitä sisältä käsin. Mutta asian voi ymmärtää toisin. Kunkin subjektin omia mielensisältöjään koskevat lausumat ovat erityisasemassa sikäli, että ainoastaan niillä on rooli mielentilojen ilmauksina, siis ekspressiivisinä lausumina. Muut ihmiset voivat esittää arveluja, kysymyksiä, taitavia kuvauksia ja jopa äärimmäisen tarkkanäköisiä väitteitä mielentiloistamme, mutta vain me itse ilmaisemme niitä. Mielentilojen ekspressiiviset ilmaisut eivät ole väitteitä samassa merkityksessä kuin toisten esittämät arvelut ja mielentilojeni kuvausyrytykset, eivätkä ne ole näin ollen alttiina kritiikille samalla tavalla kuin tyypilliset väitteet. Ne ovat perustaso, jonka pohjalta henkilökohtaisista kokemuksista puhumisen ja niiden kuvaamisen monimutkainen käytäntö toimii.

Vain erityistapauksissa suhteemme toisiin mieliin on spekuloiiva tai teoreettinen. Kun kohtaamme vaikeuksia ymmärtää toista, meillä on tarve esittää arveluja siitä, onko hänen ulkoisen käyttäytymisensä takana omamme kaltaista kokemusmaailmaa, tai millainen se mahtaa olla. Mutta epävarmuudella erityistapauksissa on taustanaan välittömyys ja luonnollisuus, jolla yleisinhimillisesti suhtaudumme toisten ihmisten ekspressiiviseen käyttäytymiseen.

Eräässä tunnetussa katkelmassa Wittgenstein kirjoittaa, vapaasti lainaten: ”Asenteeni toiseen ihmiseen on asenne sieluun. En ole sitä *mieltä*, että hänellä on sielu.” Perustavanlaatuisen ilmiö on se, että kohtelemme toisiamme tietyllä, erityisellä tavalla. Elävällä olennolla on elämämme käytännöissä kokonaan, laadullisesti, eri asema kuin kaikella sellaisella, mihin meillä ei ole – Wittgensteinin ilmaisutapaa käyttäen – asennetta sieluun. Näemme toisemme itseään ilmaisevina olentoina.

* * *

Olen väitöskirjassani eritellyt ja soveltanut Wittgensteinin myöhäisfilosofian teemoja, joissa hän tavalla tai toisella käsittelee ensimmäisen persoonan suhdetta toisiin mieliin. Olen ottanut

työkaluksi käsitteen *episteeminen epäsymmetria* kuvaamaan ajatusta, jota Wittgenstein monipuolisesti kritisoi, ja joka on toisten mielen ongelman peruslähtökohta: olettamusta, että omia mielentiloja koskeva tieto on ensisijaista, varmempaa ja välittömämpää verrattuna toisten mieliä koskevaan tietoon. Näin olen pyrkinyt hahmottamaan Wittgensteinin mieltä ja subjektiivisuutta koskevan ajattelun olennaista sanomaa: Omia mielentiloja koskevan tiedon saavuttaminen on monimutkaisempaa kuin mielenfilosofiset pohdinnat usein antavat ymmärtää, eikä toisten ihmisten mielen tunteminen ole siihen verrattuna lainkaan niin vaikeaa kuin meillä on taipumus ajatella.

* * *

Wittgensteinin ajattelu yhdistää hedelmällisellä tavalla kaksi toisilleen vastakkaista intuitiota, jotka molemmat vaikuttavat sekä arkielämässä että filosofisissa pohdintoissa. Toisaalta mielen ilmiöt ymmärretään sisäisinä ja subjektiivisina asioina, jotka toisinaan jäävät toisilta piiloon ja arvoituksellisiksi. Toisaalta vuorovaikutuksessa toisten ihmisten kanssa pystymme silti usein havaitsemaan heidän mielentilojaan varmasti ja suoraan. Subjektiivinen kokemus ja sen ilmaiseminen toisille oli Wittgensteinille intensiivisen mielenkiinnon kohde. Näin ollen hän ei hyväksynyt sellaista filosofista behaviorismia, jonka mukaan mielen ilmiöistä puhuminen on vain abstrakti tapa puhua erilaisista käyttäytymisen muodoista. Hänelle kuitenkin sisäinen kokemusmaailma on jotain, joka tulee näkyväksi ja konkreettiseksi toisille kielen, kehon ja ekspressiivisen toiminnan kautta.

* * *

Postuumisti julkaistun merkkiteoksensa *Filosofisten tutkimusten* esipuheessa Wittgenstein kirjoittaa, ettei halua säästää lukijoiltaan ajattelemisen vaivaa, vaan saada heidät tuottamaan omia ajatuksia. Näin olenkin tutkimuksessani parhaani mukaan koettanut lähestyä Wittgensteinin filosofiaa. Hänen ajattelijanluonteessaan on huomattavaa äärimmäinen vakavuus ja kokonaisvaltaisuus, jolla hän suhtautui työhönsä abstraktien ongelmien parissa. Bertrand Russellin kertoman anekdootin

mukaan kerran hänen tavatessaan alakuloisen oloisen Wittgensteinin, Russell kysyi tältä, pohtiko tämä logiikan ongelmia vai syntejään. ”Molempia”, kuului vastaus. Wittgensteinin ajattelussa yhdistyvät yhdeksi kokonaisuudeksi abstrakteimmat filosofiset kysymykset ja polttavimmat elämän ongelmat – toisten ihmisten kanssa inhimillisesti elämisen ongelmat.

Jyväskylän yliopisto